

דוד גוברין, **המסע אל האביב הערבי: שורשיה הרעיוניים של הטלטלה המזרח תיכונית בהגותם של ליברלים ערבים** (ירושלים: מאגנס, 2016), 324 עמ'.

ספרו של דוד גוברין הוא תוספת ייחודית לשפע המחקרים שראו אור באכסניות אקדמיות ובאמצעי תקשורת, וניסו להתמודד עם היבטיו השונים של מה שקרוי 'האביב הערבי'. המחבר הוא בעל רקע משולב, הן באקדמיה הן בשירות החוץ הישראלי, ובעת כתיבת שורות אלו גוברין מכהן כשגריר ישראל במצרים. שילוב זה עשוי לאפשר לו נגישות למגוון חומרים מחקריים, מחד גיסא, וזוויות ראייה מרובות ורחבות על נושאי המחקר, מאידך גיסא.

הנושא שגוברין בחר להתמודד עמו אינו אירועי האביב הערבי עצמם, ואף לא הרקע הפוליטי והחברתי-כלכלי של שרשרת האירועים רבת הפנים הזאת, אלא 'שורשיה הרעיוניים של הטלטלה המזרח תיכונית בהגותם של ליברלים ערבים', כלשון כותרת המשנה של הספר. הקבוצה הליברלית הערבית המסויימת שגוברין בוחן בספרו היא 'הליברלים הערבים החדשים', דור חדש של ליברלים ערבים שצמח והבשיל רעיונית בחברות הערביות החל משנות התשעים של המאה העשרים. מיהם 'הליברלים החדשים', ומה היו האוריינטציות הפוליטיות שאליהן כיוונו במסריהם הרעיוניים? בגב הספר כתוב כך:

הקבוצה כוללת, בין השאר, מנהלים של מכוני מחקר, עורכי כתיב עת, סופרים, פובליציסטים, אנשי אקדמיה ופעילי ציבור, הרואים עצמם כממשיכי דרכם של הליברלים הערבים משלהי המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים. הם פועלים לשינוי המערכות הפוליטיות בארצותיהם ולאימוץ דפוסיים תרבותיים חדשים. הליברלים החדשים מציגים השקפה רציונלית, המבוססת על חזון של מדינה אזרחית, חילונית ודמוקרטית, בניגוד לחזון המדינה הלאומית-ערבית או האסלאמית.

ועוד:

לא ניתן להבין את הרקע ואת העוצמה של התביעות לסילוק השליטים המכהנים ולשידוד מערכות מקיף, ללא תרומת הליברלים הערבים החדשים לשיח הציבורי בארצותיהם.

ואכן, תרומה רעיונית זו היא המוטיב המרכזי בספרו של גוברין. ראוי לומר את שבחיהם של מבנה הספר ושל המתודולוגיה שנקט המחבר, הם בנויים לתלפיות ומציגים תרשים זרימה הגיוני. המחבר מודע היטב לבעיות המתודולוגיות שיש להביא בחשבון במחקר מסוג זה, ובראשן השימוש במונח 'ליברלים

ערכים'. מדובר בקושי כפול: הן בשל חוסר אחידותו של המונח 'ליברליזם' עצמו, הן משום שמוצאו במערב ומשמעותו בהקשר הערבי-מוסלמי אינה דומה בהכרח למשמעותו במערב.

דבריו על המושג 'ליברלים ערכים חדשים' גוברין כותב כי התואר 'חדשים' אמור להדגיש את המשכיות דרכם של ליברלים מוסלמים וערכים מן המאה התשע-עשרה, ובמיוחד את דרכם משנות העשרים והשלושים של המאה הקודמת. עוד בוטח גוברין את סוגיית הרפורמות הפוליטיות והדמוקרטיות בהגותם של הליברלים הערבים החדשים. לצד הגדרות שגורות למדיי של המונח 'רפורמה', מצביע המחבר על בעייתיות בשימוש במונח הזה: 'בעוד משמעות המונח אסלאח במורשת הערבית והאסלאמית היא תיקון (החזרת משהו לקדמותו), משמעותו האירופית היא עיצוב מחדש (reform), כלומר, מתן צורה אחרת לדבר מסוים מזו שהייתה לו לפני כן' (עמ' 15).

המחבר סוקר שש גישות מחקר האמורות לספק הסברים לחולשתה של הדמוקרטיה במזרח התיכון הערבי: הראשונה היא **תרבות פוליטית**: הרציונל מאחורי גישה זו הוא שדמוקרטיה אינה רק מוסדות, חוקים, בחירות וחירויות מוגנות, אלא גם אורח חיים, מערכת ערכים ותרבות. הגישה השנייה היא **חברה אזרחית**: מבין ההגדרות הרבות לרכיב הדמוקרטי זהו בחר המחבר להשתמש בהגדרה שלפיה המושג 'חברה אזרחית' מציין מערך שלם של התארגנויות שאינן בשליטת המדינה ומהוות מרחב ציבורי בין המדינה לאזרח. הדוגלים בגישה החברה האזרחית רואים בה תנאי הכרחי לביסוס הדמוקרטיה, והיעדרה במזרח התיכון הערבי נחשב בעיניהם גורם מרכזי לשרידותם של המשטרים הערביים הקיימים.

הגישה השלישית קשורה ל**כלכלה פוליטית**: גישה זו קושרת את הסמכותיות של המשטרים במזרח התיכון והיעדר הדמוקרטיה בו להיבטים מבניים-כלכליים של החברות הערביות; ואילו הגישה הרביעית עוסקת ב**עימות אזורי ומיליטריזם**. המחבר מציג שתי טענות בהקשר זה: (א) עימותים בעצימות גבוהה במזרח התיכון גורמים למדינות האזור לתחזק מערכות צבא ומנגנוני כפייה, ואלו תומכים במדיניות דיכוי וביצירת 'מדינת משטרה'; (ב) עימותים אזוריים, ובראשם הסכסוך הערבי-ישראלי, משמשים את המשטרים להסתת תשומת הלב מבעיות הפנים הקשות, והם אמצעים לחיזוק הלגיטימיות הציבורית שלהם.

שתי גישות נוספות שהמחבר מספק לחולשת הדמוקרטיה במזרח התיכון הן **מדיניות גורמי חוץ ומוסדות פוליטיים**. הראשונה תולה את אי-קידום של תהליכי דמוקרטיזציה באזור בתמיכתם של גורמים מערביים, ובראשם ארצות הברית, במשטרים אוטוריטריים במזרח התיכון; והשנייה קשורה בחבל טבורה להנחה, שדומה שאין עליה מחלוקת, שכדי שדמוקרטיה באזור תבשיל צריכים לקום מוסדות מדינה יעילים שיחצו גבולות אתניים ואזוריים ויאחדו את האוכלוסייה סביב אינטרסים כלכליים ותרבותיים

משותפים. אולם בניית מוסדות מעין אלו אינה מתאפשרת, או מתעכבת, עקב האלימות הפוליטית של מוסדות הדיכוי של המדינה.

גוברין קובע מה שנראה לי מובן מאלין: 'אין הסבר אחד להעדר הדמוקרטיה במדינות הערביות במזרח התיכון, וגישות המחקר השונות משלימות במידה רבה זו את זו' (עמ' 33). עם זאת, הוא סבור כי יש לתת משקל רב לגישת התרבות הפוליטית בחברות ערביות. ואם כך, יש לשאול: האם מקומו המכריע של האסלאם, הדת והתרבות, מאפשר הטמעתם של ערכים דמוקרטיים או מונע אותה? המחבר מציב סייג להעדפתה של גישת התרבות הפוליטית, וסבור שיש להימנע מקביעות המתייחסות למהותנות תרבותית, לדטרמיניזם תרבותי, או לנפרדות ערבית, שכן 'תרבות מתפתחת ומשתנה בהתאם לנסיבות ולתהליכים כלכליים-חברתיים, וגם כתוצאה של השפעת גורמים בינלאומיים' (עמ' 34).

בדיונו בראשית הליברליזם בעולם הערבי המחבר יוצא מנקודת מוצא המוסכמת על מרבית חוקרי המזרח התיכון הערבי במערב (אך מאותגרת על ידי כמה אינטלקטואלים ערבים), ולפיה ראשית זו מבטאת את תגובת החברות הערביות לתהליך המודרניזציה ולאגרת הקיומי שהציב המערב במאה התשע-עשרה במישורים הפוליטי, חברתי, הכלכלי והפסיכולוגי. בהקשר זה המחבר דן בהתהוות הלאומיות במצרים. 'קריסת האימפריה העוסמאנית והכיבוש הקולוניאלי הבריטי הממושך במצרים דרבנו את חדירת ההשפעות התרבותיות האירופיות, יצרו סביבה פלורליסטית רבת-תרבותית, פתחו אפשרויות חינוך חדשות ועוררו ניעות חברתית ותרבותית מהירה' (עמ' 44). באווירה זו התאפשרה צמיחתה של חברה אזרחית חילונית אוטונומית והתפתח שיח ציבורי שבו נשמר לאינטלקטואלים כר נרחב לפעילות. לכך נלוו תמורות במישור הכלכלי והחברתי, שהמחבר מונה אותן אחת לאחת. תמורות אלו חיזקו את מעמדו של האינטלקטואל בעיצוב סדר היום הלאומי של חברה הנתונה לכיבוש קולוניאלי בריטי. התעוררות אינטלקטואלית זו התאפיינה גם במאמץ לגבש תפיסה מודרנית של האסלאם ולהתאים את ערכיו לנסיבות המשתנות.

המחבר ממקד את הדיון במצרים, ורואה בה אבן בוחן מרכזית לצמיחת מורשת ליברלית במרחב הערבי. הוא מצביע על התפתחות הזוהות המצרית הייחודית גם כאשר הייתה מצרים חלק מהאימפריה העוסמאנית, ועל התהוותן של שתי מסגרות הזדהות של הלאומיות המצרית: הזוהות המצרית הטריטוריאלית הייחודית ומסגרת הזדהות העל-מצרית.

המחבר דן בתגובת החברות הערביות לתהליך המודרניזציה ולאגרת הקיומי שהציב המערב לאחר מלחמת העולם השנייה. תקופה זו התאפיינה בשחרור פוליטי של העולם הערבי משליטה מערבית ובדחיית תרבות וערכים מערביים. בתקופה זו התרחשו בכמה מארצות המרחב הערבי מהפכות (או הפיכות) צבאיות. בנסיבות אלו

לא קמו במדינות ערב מערכות פרלמנטריות אמיתיות ולא מפלגות וקבוצות אופוזיציה. החוגים הליברליים נדחקו לשוליים והתקשו לפתח שיח ציבורי. אשר למצרים, המחבר דן באפיוני תקופותיהם של הנשיאים גמאל עבד אל-נאצר, אנואר אל-סאדאת וחוסני מובארכ. המשטר הנאצרי, בעל האתוס המהפכני, ביטל את המשטר הפרלמנטרי ודחק את חסידי הזרם הליברלי למצוקה שהשתקפה בצמצום חירויות הפרט ובמישור האידאולוגי – בפנייה לפאן-ערביות.

בעידן הפוסט-נאצרי, תקופת שלטונם של הנשיאים סאדאת ומובארכ, נעשה ניסיון לקדם מעבר אטי ומבוקר ממשטר סמכותי למשטר פרלמנטרי. סאדאת, וכמוהו גם מובארכ, הגדירו את הזהות הלאומית סביב המורשת ההיסטורית-תרבותית המצרית הייחודית, והנהיגו מדיניות של פתיחות (אנפתאח) בכלכלה ובמוסדות החברה והמדינה. הדבר בא לידי ביטוי בהמרתו של משטר המפלגה האחת בשלוש במות רעיוניות בתוך ארגון מדיני מטעם המשטר, וזמן קצר לאחר מכן – בהסבת הבמות הרעיוניות למפלגות פוליטיות לכל דבר, אף כי על פעילותן של אלו הוטל פיקוח של השלטון, והן פעלו במגבלות מסוימות.

אולם מובארכ, כמו קודמו, התקשה לפתור את הסתירה המובנית בין חברה בעלת ערכים מסורתיים דומיננטיים לבין מערכת פוליטית מודרנית המבוססת על עקרונות חילוניים. בפועל חיזק ממשל מובארכ את צביונה האסלאמי של המדינה, אולי כדי לייצר ממשד דתי מטעם, משקל נגד לאתגר שהציבו האחים המוסלמים. 'ככלל', כותב גוברין, 'הזרם הליברלי הפגין חולשה רעיונית מול הזרם האסלאמי, ולא פעם נראה שהוא מנהל מאבק על עצם קיומו. המשטר נמנע מלתמוך בחוגים הליברליים במאבקם' (עמ' 64).

במה שנוגע למדינות אחרות במרחב הערבי (עיראק, סוריה, ירדן, לבנון ומדינות חצי האי ערב), המחבר מצביע על התחלות מהוססות של פתיחות דמוקרטית, בין שמדובר במשטרי קצונה צבאיים, בין שמדובר במשטרים מונרכיים שושלתיים. בכמה מהמדינות האלה היו לאחר זמן נסיגה מן ההתחלות הדמוקרטיות הצנועות וחזרה לדפוסים טוטליטריים. המחבר דן באריכות יחסית במאפייניהם הכלליים של הליברלים הערבים החדשים ובנקודות המשכיות והשוני בינם לבין ההוגים הליברלים בני הדורות הקודמים. לדבריו, הליברלים החדשים שואבים השראה מענקי האסכולה הליברלית ומתרומתם לקידום משטר ליברלי-דמוקרטי. הם רואים בחוקה המצרית של שנת 1923 דגם לשלטון החוק, להפרדת הרשויות ולהגנה על חירויות הפרט. גוברין מעיר, עם זאת, כי ניכרת אצל הליברלים החדשים נטייה לאידאליזציה של התקופה ההיא, ובקרב הליברלים החדשים המצרים ניכרת כמיהה להחייאתה. אכן, חוקה זו משופעת בערכים ליברליים ודמוקרטיים, ותרומתה לפריחה פוליטית, חברתית-אזרחית, תרבותית ואמנותית אינה ניתנת לערעור. גם בעיראק התפתחה בעת היא מורשת ליברלית

מרשימה, בעיקר בקרב חוגי השמאל. החוגים האלה קראו לסיום המנדט הבריטי בד בבד עם כינון משטר של דמוקרטיה וצדק חברתי. בהקשר זה מצביע גוברין על נקודות המיון בין מסריהם של הליברלים 'הישנים' לבין מסריהם של הליברלים 'החדשים'. בה בעת הוא מצביע על נקודות שוני בין דוריות, בעיקר עקב השתנות הנסיבות: הראשונים התמקדו, לצד הגותם הליברלית, במאבק לשחרור לאומי מכיבוש קולוניאלי, ואילו האחרונים פועלים בתוך מציאות של מדינות ריבוניות, שרובן מקיימות משטרים אוטוריטריים וטוטליטריים. הם נאבקים על אופי משטריהן של מדינותיהם ועל אימוץ תרבות ליברלית המכבדת את חירויות האזרח ואת זכויות האדם.

מעניין הוא סיווגם של הליברלים הערביים, על פי המחבר, לשלוש קבוצות עיקריות: ליברלים ממסדיים, ממסדיים-למחצה ועצמאיים. הליברל הממסדי, לטענתו, הוא זה 'המתפרנס מגורם ממסדי-ממשלתי ומזוהה ציבורית עם המשטר'. את הליברלים 'הממסדיים למחצה' הוא מגדיר מי ש'על אף היותם מועסקים בארצם בידי גורם ממסדי ממשלתי, הם מביעים את השקפותיהם ואף פועלים במישור הציבורי באופן העשוי להתפרש כמנוגד לקו הממסדי הממשלתי' (עמ' 82). ה'ליברלים העצמאיים' הם בלתי תלויים בממסד הרשמי בארצותיהם, ומכאן שביקורתם על המשטרים הערביים עשויה להיות חריפה ונועזת יותר.

בשרטוט את הפרופיל של הליברלים החדשים המחבר מזכיר את היותם 'אינטלקטואלים, אנשי עט וספר, שכירים בשנות החמישים והשישים לחייהם, המשתייכים למעמד הבינוני-גבוה העירוני' (עמ' 97). הוא מציין כי מחציתם השלימו את לימודיהם באוניברסיטאות מערביות, הכירו מקרוב את מערכות השלטון הדמוקרטיות במערב, ופיתחו יחס חיובי למורשת ולערכים הליברליים והדמוקרטיים. מהפכת התקשורת סייעה בידם לפנות לקהלי יעד רבים ברחבי העולם שעד אז היו חסומים בפניהם, וליצור ולעצב קהילת שיח רחבה לדיון בתהליכי רפורמות ודמוקרטיזציה.

הפרק האחרון בספר דן באידאל המדינה הדמוקרטית במשנתם של הליברלים הערבים החדשים. כדי לבחון כיצד תופסים הליברלים הערבים החדשים את המדינה הדמוקרטית המחבר מציג שלוש סוגיות מרכזיות: דמוקרטיה ליברלית, שלטון החוק והיחס למיעוטים. שאלת יחסי הגומלין בין המשטר הדמוקרטי לבין התפיסה הליברלית תופסת מקום נכבד בשיח הליברלי הערבי. ליברלים ערבים רבים הצביעו על יחסי גומלין אלו, בהדגישם שהדמוקרטיה הליברלית אינה רק קובץ של תקנות ונהלים, אלא משטר מדיני המתבסס על ערכים ליברליים ובראשם חירויות הפרט.

אשר לשלטון החוק, ליברלים ערבים מרבים להשתמש במונח 'מדינת חוק' (דולת אל-קאנון) ומתכוונים לשלטון החוק הפורמלי. היותה מדינת חוק היא התכונה המיוחדת של המדינה הליברלית, ובה מתממשות זכויות הפרט וחירויותיו בכפוף לחוק, שהשליטים והנשלטים כאחד שווים לפניו. מתחייבת מכך גם הקמת מערכת שתפקח

על החוקה ותציב בלמים בפני מהלכים נוגדי חוק מצד רשויות המדינה. זכויות מיעוטים אף הן רכיב הכרחי של המשטר הדמוקרטי. תפקיד הדמוקרטיה הוא, בין השאר, למנוע את 'עריצות הרוב' ואת דיכוי המיעוטים מכוח הכרעת הרוב.

בפרק הסיכום גוברין מצביע על הקשר הישיר בין השיח הליברלי החדש הקורא לרפורמות פוליטיות ולדמוקרטיזציה במדינות ערב, לבין המחאות העממיות ('האביב הערבי') שפרצו ברחבי המזרח התיכון בראשית שנת 2011. הוא מזכיר כי השיח עסק בשתי הנחות היסוד של התאוריה הדמוקרטית, זו המתמקדת בשיטה ובמשטר, וזו המתמקדת בחברה ובפרט ומייחסת חשיבות לקיומה של תרבות דמוקרטית. עולה מכך שמדובר בתהליך חברתי-תרבותי ארוך טווח, בלא אשליה שהדמוקרטיה בעולם הערבי תושג במלואה במאה העשרים ואחת. גוברין מציין את מכלול הקשיים הפנימיים שהזרם הליברלי מתמודד עמם. בין הקשיים האלה: היעדרה של מנהיגות כריזמטית ופופולרית, היעדרו של עורך אזרחי (מוסדות, מפלגות וכו') ופיצולים ומחלוקות פנימיות בקרב הליברלים.

ההיסטוריוגרפיה המערבית והערבית כאחד, מציין גוברין, הפגינה גישה ביקורתית ופסימית כלפי הליברליזם הערבי וסיכויי השפעתו. לעומת זאת, המחבר עצמו נוטה להעניק לליברלים הערבים החדשים אשראי נדיב יותר בציינו כי ספרו 'מדגיש את חיוניותם ואת תרומתם הערכית והרעיונית של הליברלים הערבים לשיח הפוליטי באחת הסוגיות המרכזיות ביותר שעל סדר היום הציבורי הערבי בשלושת העשורים האחרונים – הרפורמות הפוליטיות והדמוקרטיזציה בארצות ערב' (עמ' 239).

בשורה התחתונה של פרק הסיכום המחבר קובע כי 'השקפת העולם הליברלית היא כיום האלטרנטיבה הרעיונית-הערכית היחידה לזו של התנועות האסלאמיות' (שם).

גוברין טוען כי הרושם שנוצר עקב האביב הערבי כאילו המזרח התיכון החל בתהליך דמוקרטיזציה וכינון משטרים ייצוגיים, הוא רושם מוטעה שנוצר מתוך משאלת לב של רבים מהמשקיפים. נראה, לדבריו, שתוצאותיה של הטלטלה המזרח-תיכונית תלויה במידה רבה ביחסי הגומלין בין שלושת הגורמים הראשיים: מוקדי השלטון המסורתיים (הצבא והשבטים), נציגי האסלאם הפוליטי והציבור הרחב. לדברי גוברין היא תלויה בעיקר ביכולתם של השליטים החדשים לפתח סדר יום מדינתי שיענה על האתגרים הכלכליים והחברתיים העצומים, מתוך שמירה על יציבות המדינה ושלמותה. 'הפיכתו של המזרח התיכון לליברלי ודמוקרטי תחייב שינויים עמוקים, לא רק במערכות הפוליטיות הקיימות, אלא גם בתרבות הפוליטית הרווחת בחברה, תהליך העשוי להימשך עוד שנים רבות' (עמ' 244).

בפתח רשימה זו דיברתי בשבחם של המבנה ושל המתודולוגיה שבחר המחבר. אפשר לשבח גם את תוכנו של הספר, שכוונתו המוצהרת הייתה, כאמור, להציג את 'שורשיה הרעיוניים של הטלטלה המזרח תיכונית בהגותם של ליברלים ערבים'.

אכן, הקוראים יוצאים נשכרים משפע המידע על 'הליברלים הערכים החדשים', על מורשתם, מסריהם, הקשיים שהם נתקלים בהם ועוד. ואולם, להבנתי, יש טעם לפגם בניסיון להתמודד עם תופעת האביב הערבי במזרח התיכון כולו, ולו מן הטעם שמדובר בחברות ערביות השונות זו מזו ברמת ההתפתחות החברתית-כלכלית, ומכאן גם באתגרים הפוליטיים והרעיוניים העומדים לפניו ובדרכי התמודדותן עם האתגרים האלה. גוברין ממקד את עיקר ניתוחו במצרים, וטוב שכך, ונראה לי שהיה מיטיב עוד יותר לעשות אילו הגביל את עצמו רק לשורשי הטלטלה המצרית בהגותם של ליברלים מצרים. אין ספק שגם במסגרת מדינית מצומצמת זו היה מוצא כר נרחב לענות בו.

כאמור, עולמם הרעיוני של הליברלים הערכים החדשים היה המשך למורשת הליברלית הערבית (בעיקר המורשת המצרית) של שלהי המאה התשע-עשרה ושל המאה העשרים בעידן המלוכני והרפובליקני. גוברין מציין, בצדק, את הקשיים שניצבו לפני ההוגים הליברליים בשתי המאות האלה. את חולשותיו של 'הניסוי הליברלי' במצרים ובעיראק המחבר מייחס ל'משברים וזעזועים פוליטיים, כלכליים, חברתיים ותרבותיים' (עמ' 60) שעברו על ארצות אלו בשנות השלושים והארבעים. אולם היה ראוי להזכיר גם את חולשתם האינהרנטית של החוגים הליברליים עצמם, שתרמה תרומה של ממש לכישלונם של ה'ניסוי' במבחן המעשה. היו אלו תככים, שחיתויות ומאבקי אגו בתוך המחנה הליברלי, שהיו גורם מסייע, אם לא עיקרי, לכישלון. גוברין מציין את התרפקותם של כמה מהליברלים החדשים במצרים על חוקת 1923, כמופת של כיבוד זכויות הפרט. אמנם הוא מעיר כי הוגים אלו לוקים באידאליזציה של החוקה הזאת, אולם ראוי להזכיר כי למרות סממניה הליברליים המובהקים, חוקה זו הדירה נשים מזכות הבחירה וההיבחרות והעניקה זכות זו אך ורק לגברים 'משלמי מסים'. כלומר, הייתה זו חוקה מעמדית במובהק (יש משהו אירוני בכך שדווקא משטרו הטוטליטרי של גמאל עבד אל-נאצר היה הראשון שהעניק שוויון חוקתי לנשים, והראשון שמינה נשים לתפקיד שרות בממשלות מצרים).

אם כן, גוברין מציג את השאלה הבלתי נמנעת, ככיוול, אם מקומו המכריע של האסלאם, הדת והתרבות, בעולם הערבי מאפשר את הטמעתם של ערכים דמוקרטיים או מונע אותם. אכן, בשיח הליברלי קמו הוגי דעות אשר דגלו בהפרדה מוחלטת בין דת למדינה. אולם היו גם מי שמתוך הבנתם שהרקע הדומיננטי האסלאמי הוא נתון של קבע ניסו לחפש דרך ביניים מעשית שתאפשר חתירה למדינה אזרחית מתוך דיאלוג מתמשך עם גורמי האסלאם, ובהם גם האחים המוסלמים. אני נוטה לקבל את השקפתם של ההוגים הליברלים הגורסים שאין בהכרח סתירה בלתי ניתנת ליישוב בין דת האסלאם וערכיה לבין ערכים דמוקרטיים. העובדה שהאחים המוסלמים קיימו באותם הימים דיאלוג שוטף עם 'צעירי המהפכה', והיו מוכנים, ולו גם מסיבות טקטיות,

להצהיר כי רעיון המדינה האזרחית אינו זר להם, מעידה שהמסרים הליברליים עצמם אינם בגדר טאבו בעבורם.

אינני שלם עם קביעתו של גוברין ש'ההשקפה הליברלית היא האלטרנטיבה היחידה לזו של התנועות האסלאמיות' (עמ' 239). קביעה זו נכונה, לכאורה, אולם המציאות הפוליטית והרעיונית בכל מקום, גם בעולם הערבי, אינה דיכוטומית, והיא מזמנת יותר מבררה אחת ויחידה בין ההשקפה הליברלית לבין ההשקפה האסלאמית. המסר המרכזי של הספר מופיע במפורש על כריכתו, ועל פיו 'לא ניתן להבין את הרקע ואת העוצמה של התביעה לסילוק השליטים המכהנים ולשידוד מערכות מקיף, ללא תרומת הליברלים החדשים לשיח הציבורי בארצותיהם'. זהו מסר שקשה לחלוק עליו. אולם ראוי לבחון כיצד עמדה התרומה הרעיונית הליברלית במבחן המעשה של טלטלת האביב הערבי. אין ספק שההקשר של המאבק הליברלי לקידום רפורמות דמוקרטיות הוא המסגרת המדינתית, ושאת אופייה של מסגרת זו יש לשנות, אך אין לוותר על עצם קיומה. משום כך חשו לא מעטים ממורי הדרך הליברלים, בעיקר במצרים, תחושת תסכול ואכזבה נוכח התלהבות היתר המהפכנית של 'צעירי המהפכה', שניסו לקבוע מן הרחוב מי יהיו נושאי התפקידים הבכירים בממשל, במערכת המשפט ואף באקדמיה, מה שהיה עשוי להוביל לקריסת המסגרת המדינתית ולכאוס מהפכני. מהו הסיכוי הנשקף למאבקם של הליברלים החדשים לחולל רפורמות דמוקרטיות בחברות הערביות? גוברין נוקט, ובצדק, תחזית זהירה. הוא קובע כי השינויים המתחייבים במערכות הפוליטיות הקיימות, וגם בתרבות הפוליטית, הם תהליך העשוי להימשך עוד שנים רבות. אין לי אלא להסכים לתחזית זאת. אולם הוצאת הרעיונות הליברליים מן הכוח אל הפועל תחייב את אנשי הזרם הליברלי להערכה ראלית של החלופות הזמינות בצל משטרים אוטוריטריים למחצה, כמו משטרו של עבד אל-פתאח אל-סיסי במצרים. אין לצפות לגאולה דמוקרטית שלמה ומושלמת, אלא לתהליך מתמשך שיאפשר 'ניצחונות קטנים'.

הספר המסע אל האביב הערבי הוא אפוא תוספת חשובה למחקרים התורמים להכרת התופעה החשובה ביותר בהיסטוריה הערבית בימינו. טוב יהיה אם לקריאתו תתלווה מודעות למורכבותה של המציאות המצמיחה רעיונות ליברליים, מצרה את צעדיהם של נושאי הרעיונות האלה, אך גם פותחת לפניהם שוב ושוב נתיבים וסיכויים חדשים.

יוסי אמיתי